

Респондент 1. Вік на дату запису інтерв'ю: 61 рік¹.

Респондент 2. Вік на дату запису інтерв'ю: 53 роки².

Хто записав:

Кореспондент 1. Олександр Кривобок, виконавчий директор проекту «Сільські громади Чернігівщини в умовах війни та окупації: Досвід виживання і боротьби»

Кореспондент 2. Віталій Гришко, інтерв'юер проекту «Сільські громади Чернігівщини в умовах війни та окупації: Досвід виживання і боротьби».

Дата запису: 19 березня 2024 р.

Спосіб проведення інтерв'ю: аудіозапис на диктофон³.

К1: Чи передбачали ви або передчували, що почнеться війна, в плані повномасштабного вторгнення?

Р1: Скажімо, по телебаченню перед тим уже анонсувалося таке питання. Опитували іноді (мені здається, що то було місто Київ), на вулицях питали: як ви ставитесь до того, що оголошують, нібито Росія готується до вторгнення, до війни. Реакції були у людей там різні. Мене вразило, коли молоді люди, особливо там з насмішкою [казали]: «це комусь приснилося», і так далі. У мене таких відчуттів не було. Я, в принципі, вважала, що все можливе.

Р2: А я ні. Я чула цю інформацію по телебаченню, у мене син у поліції в Києві, брат у поліції, вони, ну син якось ні, а брат він... Вони зібрали тривожні чемоданчики, тобто їм уже це було сказано, він дзвонив, нас попереджав. Але, ну я навіть, ну чути інформацію чула, але про те, що це буде, я не вірила. Навіть коли почалася війна й почали скупляти продукти і все, я нічого особо [не купляла]. Ну, пішла там, щось купила, кажу, цей бардак там на три дні. Я не вірила, що це так буде довго і серйозно.

К1: Чи готувалися ви до можливим ускладнень, пов'язаних з війною? Може там щось підкупували?

¹ Інші персональні дані не вказано з міркувань безпеки.

² Інші персональні дані не вказано з міркувань безпеки.

³ Примітка: селище міського типу Дмитрівка, центр Дмитрівської територіальної громади на південному сході Чернігівської області, не було безпосередньо окуповане під час російського наступу на Київ у 2022 році. Велика кількість російських колон пересувались селами на північ від Дмитрівки і селище у березні 2022 року перебувало у зоні малоінтенсивних бойових дій та перестрілок між українськими та російськими військовими. Інтерв'ю містить інформацію про сприйняття жителями Дмитрівки початку військових дій, російських обстрілів, налагодження побуту в умовах воєнного стану, подробиці спроб евакуації з селища, взаємосприйняття людей з різним досвідом війни тощо.

P2: Я ні, нічого не купувала. Знаю, що люди купували, а я нічого не купувала, зато зараз купую. [сміється] Як результат.

P1: Я зіткнулася з такою ситуацією, що у мене абсолютно не було солі. І коли сіль закінчилася, я зрозуміла, що її взяти ніде. То, ну була в шоці. І після першого обстрілу по Дмитрівці, коли вони центральну вулицю обстріляли, ми після того поїхали в Талалаївку. Там продавав якийсь старий чоловік з мішка сіль, оту кам'яну, чорну, отакеними кристалами великими, і я взяла два кг, з розрахунку, що тепер я врятована.

K1: Коли і де ви дізналися про початок війни? Чи відклався цей момент у вашій пам'яті?

P1: Ох і відклався. Я проснулася від того, що у мене задзвонив телефон. Істеричний голос жіночки з сльозами говорить, що робити. Я не знала, що війна почалася, я не знала що це вже все реальність. А вона плакала й кричала: «Що ж тепер робити? А чи йти в школу дітям? А таке кругом робиться». І я зрозуміла, що видно щось таке ж робиться, але стримала себе і сказала: «Ну, ви заспокойтеся, все буде добре. Щодо школи я вам скажу пізніше, але якщо не буде вказівок, значить іти в школу». Вона каже: «Ой, а в Києві не йдуть». Я кажу: «Ну все одно – все буде добре». Поклала трубку і думаю, хто мені дзвонив. Номер вибився, але назви не було, я не знала хто це із бабусь моїх дітей дзвонив. Я швиденько телевизор [вмикаю] і розумію – війна. Ну і все.

P2: Я була на лікарняному, певно Covid був. Це було в четвер, да, війна ж в четвер почалася. Я на ніч вмикаю телефон, з дітьми зідзвонюємося ввечері, тобто я знаю, що вранці до мене ніхто, в принципі, не телефонуватиме. Я на роботу не йду, встала там десь годині о восьмій. Спокойненька, відкриваю телефон, а в мене [в] пропущених – син з Києва дзвонить. Я ж думаю, що ж сталося. Я набираю [до нього], він [каже]: «Ма, війна!» – Яка війна? – «Мам, а [..⁴] брат в Гостомелі, а [.. його] бомблять, ні, Гостомель бомблять, а в них діти, а що з дітьми? Ми свою [дочку] зібрали і відвезли в Гостомель, бо думали, що там безпечніше буде трохи». Вони не думали, що все так швидко буде. Вони думали, що Київ більше буде і тому відвезли в Гостомель. Вони там з Інною сидять в підвалі.

І то, я ж кажу, я ще дуже не повірила. Він: «Мам, включай телевизор!» Ну добре, включу, а ти [..⁵], точно кажеш це, ну там може якась помилка? Тобто я в це не вірила, поки вже ж потім не включила телевизор. А тоді ж уже [зітхає] почалися дзвінки і все решта.

K1: Ясно-ясно. Перший день війни чим запам'ятався вам? Якісь події першого дня?

P2: Я не знаю, перший [день], він був весь на дзвінках: всім дзвонили, всім телефонували 150 разів, особливо дітям. Самі сиділи і, ну я практично всю війну,

⁴ Пропущено персональні дані з міркувань безпеки.

⁵ Пропущено персональні дані з міркувань безпеки.

поки ото не виїхали ми, я просто сиділа на дивані і дивилась телевізор оце. Їсти не хочеться, на роботу ж іти не треба і просто тупо сидиш, хитаєшся і дивишся в телевізор. І ждеш. Ждеш хоч що-небудь, якоїсь позитивної, ну.. хтозна, шо ждеш.

К1: Ви ж, мабуть, ходили на роботу в перший день?

Р2. Ну я на лікарняному [була], а по моєму не ходили.

Р1: В перший день ми не ходили, але дітям потім уже ж сказали, що всі залишаються вдома. Я давала завдання дітям протягом перших тижнів: то намалювати, то щось написати і т. д. Батьки дякували за те, що відволікала дітей. Взагалі знаєте, якось перший день для мене, він, ну як, ото тим дзвінком більше, а потім треба було вирішувати то з дітьми, то з роботою, то іще якісь питання. І він якось не відклався.

К1: Ясно-ясно. Добре. Як люди сприйняли звістку про війну – ваші знайомі, колеги, взагалі населення селища? Були якісь ознаки паніки чи навпаки?

Р1: Я навіть не можу от сказати за інших людей. Сама я більше така по характеру, просто в собі; тому я не вискакувала на вулицю, не пробувала шукати там якоїсь підтримки чи поговорити. От [колега моя] говорить, що сиділа. Я пам'ятаю, мабуть, таких тижнів два чи три, коли навіть не стілець, не крісло, не диван, а саме табурет. Табурет, я, через двері телевізор, і я в отакій позі. Справді нічого, на вулицю не могла відійти, щоб одірватися від телевізора. Мені здавалось, шо телевізор – це зараз центр всього, отам я мушу бути. А от тижнів мабуть через 2-3 я раптом зрозуміла, що я не можу в хаті бути. Я у хату практично не заходила, якщо щось летіло, я відкривала вікно. Коли чоловік кричить: «До вікна не підходь, вікно закрой!». [Але] як я можу, коли я не бачу як летить літак, як я не чую що там, з якого боку гуде. Потім я стала жить у садку; взяла вила і я за березень місяць перекопала за хатою той шматок, який у мене називався садом. Я застала чоловіка повикопувать кущі, зовсім змінила свій сад, бо він в мене був так, тепер став за хатою ось так, деревця молоді, і так далі. Я повинна була щось робити, це раз, і обов'язково на вулиці. У нас дуже було звучно: щось десь їхало, щось летіло, гуло з якогось боку і т. д. І от оце життя я поділяю, що кілька тижнів я німо перед телевізором, потім я весь час на вулиці. Щоб сказати, що сусіди десь якось обговорювали це, ну що, якщо людина стогне «Ой що ж буде, ой що ж буде». Я не знаю, що буде. Краще мовчки щось робити. Ну, це я така, інші люди може інакші.

Р2: Ну я теж відволікалась; певно сиділа довго. У мене є теплиці і вони вже були посаджені на той момент. У мене вибору не було, я теж ішла туди. Чоловік якось більш нервово все це сприймав, дуже хвилювався. Я більш, можливо, врівноважена трохи. Я ж кажу, я просто не могла в це повірити; коли уже все це відбувалося, і все рівно.

Вибухи, да, я живу там скраю, та і [колега моя⁶] скраю, бо у нас було чуть, бо у нас Рубанку через поле видно. І там були й вибухи, а воно в мене з города дуже чуть було. Ото пригнешся – вроді не сюди, то десь там димить – вийдеш, подивишся. Ну тобто і на вулиці; але люди мало виходили на вулицю, до речі. Щоб там ото в нас на вулиці десь збиралися – [то] ні. Всі якось більше сиділи по хатах, по домівках ховалися, облаштовували погреб. Бо сказали: «Зберіть сумки» – збирали сумку з якимись речами і документами. Погреб, ну в кого який, стільці опустили, в нас він сирий, то.. Але коли почались обстріли, то мусили там сидіти, хоча чи спас би чи ні, невідомо.

К1: Як часто доводилося в погреб тікати?

Р2: Як тільки гучні обстріли, отут Рубанка, так ми і в погребі сиділи. Але я і до погребка відносилась не дуже, я вам скажу. Чоловік він у мене [такий, що] бігом ідем у погреб. Особливо зранку отам вони починали стрілять.

Р1: У півшостою чи двадцять хвилин на шосту.

Р2: А ні, ще пізніше, бо я ж устаю і мені треба зварить каву.

Р1: Ні, в 6:20.

Р2: І я встаю там, ставлю каву варить. Чоловік: «Уже стріляють, ідем в погреб». [сміється] Я кажу: щас, я доварю [каву], тоді уже ж ось цей. А тоді вже коли почали по нас стрілять, [і] хтось подзвонив сказав, що зараз стрілятимуть. Я ж така встала, кажу: «Та я зараз зварю каву».. Коли як бабахне! А воно біля нас, ну ми ж з краю, як прилетіло. І як заскочили в той погреб в чому були, отако всі три – ой..

К1: Це мабуть уже було десь під кінець березня?

Р2: Да, це отам в 20-х числах, бо ми тоді поїхали.. У 20-х числах березня, я точно не пам'ятаю, але коли почали Дмитрівку масово так обстрілювать. А ми живем якраз біля підстанції, і ото вже коли бахнуло по центру, то у нас аж шибки задвигтало, то ми скочили у погреб. Ми ще в погребі, а воно свистить над головою, і такий свист жуткий – капець. Потім виявилось, що воно у нас на вулиці впало до одного в двір, але не зірвалося, перед хатою. І вона застрягла ця – САУ чи з чого вони стріляли? – [з] САУшки. Да, бо я ж чую, що воно десь тут упало, аж задвигтіло, але, слава Богу, не зірвалося. Якби воно в нас там [зірвалося], ну це від нас десь там хат п'ять, то не знаю як би було. А в нас підстанція, і зараз, кажу, будуть в підстанцію стрілять, хто ж знає, що у них в голові.

Р1: Я перший раз у погреб потрапила тоді, коли у нас постріляли от по центральній вулиці. Вони маркер пустили спочатку ж там, він упав, вони побачили, що там де треба. І потім почали ото так бити. Але у нас перед цим, здається це було 22-го березня, ну це треба глянути [по календарю] – [свято] Сорок святих було.

К1: Да, точно-точно.

⁶ Персональні дані пропущено з міркувань безпеки.

P1: От перший раз це наші хлопці приїхали в кінець нашої вулиці, у нас вуличка коротенька – і за нею іде колгосп колишній, територія: там кущі бузини, кущі кленів ростуть, в основном таке. І от перший раз приїхали наші хлопці, в тих кущах почали стріляти з тих кущів на Гайворонський шлях. Через те, що вони [росіяни] з Гайворона йшли через 25-й кілометр⁷ ось сюди на Рубанку.

K1: Це рухалась якась військова техніка наша?

P1: Приїхали наші хлопці, вони у нас не жили тут, вони приїжджали видно з Талалаївки. Прилітали, ставали в ті кущі в кінці нашої вулиці, відстрілювали, потім швиденько згрібалися і знову поїхали. От коли вони стріляли, от на нашій вулиця молодь, та що не втекла, ми стояли за ними практично, ну це кілька сотень метрів. Бо нам їх і видно було частково і чути із тих кущів, оце отак. Ми з С[...]⁸ і наші чоловіки, ми завжди стояли за ними, і я молила Бога: «Тільки попадіть, куди-небудь, але тільки попадіть». І коли одного разу в одному місці там раптом дим пішов, кажуть, в бензовоз там вцілили, потім іще з другого боку. Ну це була вершина блаженства, я вам скажу. У мене чоловік завжди казав: «Ми оце так стоїмо отут, і якщо прийде відповідь – не знаю чи по хлопцях попаде, а нас точно не зберуть». Але ми отак виходили завжди, коли наші приїжджали, ми стояли ото там, як охоронці. І тут одного разу, так вранці о 6:20 я чую: вже пошло. Я ж бігом вікна відкривала пластикові, щоб не так повилітали, прикривала їх купкою книжок, щоб холод не заходив. Ну словом, ціла кухня. І вибігаю я, уже так – уже стріляють, а я ще у хаті. А чоловік уже на другому крильці. У нас дві хати, і там погреб влазний у сінях. Він каже: «Ти куди? Це вже по нас». Як по нас?! Ну словом, ми в погреб перший раз.

Виявилось, [що] погреб, він у нас абсолютно не пристосований. Через те, що полицки на рівень отак-о, з банками, з усім. Я кажу: «Якщо гецьнуть по нас, я не знаю чи та бомба проб'є наші плити в погребі – бо у нас непоганий погреб, – але оці банки, вони нас доб'ють». І я першим ділом, замість того щоб там боятися, я просто стягувала банки вниз, і ото не дивлячись, не сортуючи вже їх, просто ховала вниз, щоб вони не летіли раптом ще нам на голови. Отакий був перший раз.

А ми саме в той день іще поїхали в Талалаївку. Уявіть собі, вилізли з погреба, відстрілялося, а у нас була домовленість, що ми їдемо у Талалаївку. Я кажу, ми не поїдемо. Але шофер все одно їде, бо у нього там ремонт машини, і він їде. Ну і ми сіли. От враження [наше] у Талалаївці: уявіть собі – там люди спокійні, вони проснулися, вони спокійно собі вийшли у центр, щось роблять. І ми. Ми виходим – це як, знаєте, потрапити машиною часу в інший світ, коли ти не такий, як інші. Ідем, люди сміються, а ти якийсь загублений, отакий загублений абсолютно. Стоїм, зайшли в магазин, ну раз приїхали, давайте купимо насіння, бо вже ж березень місяць. Я розумію, що я бачу повний набір насіння, – я не можу

⁷ «25-й кілометр» - залізнична зупинка, біля якої знаходиться перехрестя доріг з Дмитрівки на Бахмач і з Гайворона на Рубанку.

⁸ Персональні дані пропущено з міркувань безпеки.

зібратися з думками, а що мені власне, які сорти треба. Продавець питає, а я бачу, вона теж дивиться на мене дивно. Я тоді кажу, що значить так, я вам називаю, наприклад, огірки і скільки пачок, а ви на свій розсуд даєте мені, що я скажу. От так брала я насіння: я не могла сказати, ранні, пізні, червоні чи жовті, просто п'ять пачок, помідорів там 10 пачок. Все, на цьому кінець.

Прийшли [ми], стали у чергу до банкомата в Талалаївці, двері в машинах «бах-бах», а тебе отак кидає. Є бажання підійти і у вухо так уклеїти: що ж ви бахкаєте, треба щоб тихо все було. Ти не можеш із оцим справитися. Тут одна жіночка каже: «Ой, а що там, ви не знаєте, у Дмитрівці кажуть 20 хат згоріло», ну й так далі. Ви не уявляєте, як мені тоді хотілося ту жіночку взяти і рота їй закрити: звідки таке, що ви городите, які хати? Словом, один раз в житті побула, як кажуть, повністю не в своїй тарілці, повністю не серед людей таких як ти, а якихось зовсім інакших: спокійних, впевнених, веселих, вони вийшли робити якісь справи. А ти невідомо, кинутий ось так наче туди серед них. Це жахливо. Це ми так з'їздили в Талалаївку в перший день, як нас пробомбили. Я з погребка поїхала на Талалаївку.

P2: А ми ж виїжджали в Прилуцький район у Богданівку. Тоже коли ото пробомбили дуже. Ну я взагалі не панікьор, якщо чесно.

K1: В 20-х числах, да?

P2: Да, ми оце ж 1-го квітня чи 2-го вернулися. Ми планували їхати на тиждень, а застряли там на два, десь днів до десяти, щось таке, я точно не пам'ятаю чисел. Але ще б і не їхали. Вийшла на вулицю, оце ж як дуже обстріли були, там сусіди. І чую, вони кажуть, жіночка молода, ну вони ж молодь, десь спілкуються, кажуть: «У нас є 20 хвилин». Я стою і думаю, до чого 20 хвилин. А ці ж питають: «До чого 20 хвилин?» – «Ну сказали, що 20 хвилин, а тоді ж буде масований обстріл». Я думаю, звідки така інформація. У них значить четверо дітей, плюс одна дівочка через дорогу, двоє ще через дорогу, і значить така невеличка машинка. І вони як повиходили всі, я й думаю, куди вони всі туди посідають. А тоді ще десь взялася сусідська машина, і вони всі туди ж сідали і виїжджали. А я ж тоді, у чоловікового брата машина [була], і я ж давай до них дзвонить, що давайте виїжджайте до невістки С[.]⁹, у Богданівку, Прилуцький район, в неї там мати. В них магазин, і коли у нас зникли всі продукти в магазині. Ну от я не знаю, я такого скільки живу, я не уявляла, що в магазині, я не вірила, що їх не буде. Я ж кажу, я й не купляла особо. Я не уявляла, що в магазині взагалі може нічого не бути. От у них свій магазин, і у нас біля школи є магазин.

K1: Це у ваших родичів?

P2: Да. І заходиш, магазин такий чималий – [і] нічого, не то що, а нічого! Ми може ще були трошки забезпечені, ну, я не панікувала за їжу в плані того, що в них, думала, десь там щось було. Толік каже, ми там щось понакидали, десь залишили щось собі. Але просто магазин був реально пустий. Хліба ото накидали

⁹ Персональні дані пропущено з міркувань безпеки.

в морозилку, тоді отут хтось хліб привезе, ну реально його не було, ну якась там мука [була], щось надіялися. Але коли ми поїхали, ото ж ці сказали і я пішла, що давайте їхати. Чоловіка брат каже, та ні, може ж не будуть. А він боявся покинуть будинок: у них стоять сонячні панелі і всяке хазяйство, і магазин. А він спілкувався зі знайомими під Києвом, в сторону Гостомеля, по Житомирській трасі, якийсь населений пункт на букву «Б», я все його забуваюся. Не Буча. Короче, що він звідти подзвонив і каже: «Ті люди, які повийжджали.. ну, добре, що ми тут позалишалися, бо люди повийжджали, а під час обстрілів пожежа може виникнуть, то хоч є кому загасить». То він і каже, що ми всі поїдемо, і не дай Боже [щось]. Ми тут скраю села живем, і він ото сумнівався, чи їхати чи не їхати. А я ж кажу, що одвезіть мене хоча б на край села, туди до кумів, до [..]. Я кажу, вивезіть мене туди, бо я велосипедом їхати боюся. Уже ж сама запанікувала.

Тоді вони зібралися і поїхали. Ми в Прилуки по трасі їдемо, а там уже перед тим, під Прилуками їх били. Їдем по трасі: це така жуть, ми ж тут такого не бачили – а там танки згорівші, якась одежа валяється, десь там тіло лежить. Ну короче, це була така жуть, я в житті даже не могла такого уявити, що таке може бути. Блокпости ж нас зупиняють, там звідки питають, паспорта перевіряють. Ми з Дмитрівки, а вони вже знали, що у нас там, і так лояльно до нас відносилися. Ну але документи всі перевіряли, строго все.

Приїхали ми туди в Богданівку, а на нас дивляться, як на біженців. Оце теж було цікаво, коли ми виходимо, а на тебе отак, ну я ніколи не уявляла, що на тебе так можуть дивитися. Заходимо ми в магазин, там через дорогу магазин, на нас отак же ж всі люди дивляться. Ми заходимо в магазин – а там все є! І в нас такі очі. Ну, я, знаєте, 50 років прожила, я дивувалася продуктам, тому що у нас ну реально нічого не було. Ми пішли значить з С[..], раз пішли купили, прийшли і поїли. Значить, ми за день сходили чотири рази, і кожен раз щось купляли, і це при тому, що ми не голодували. Я не можу сказати, що ми голодували, тому що є люди, які живуть «з магазіна»¹⁰ і вони реально голодували, в них не було ні м'яса, нічого. Чоловіки наші кажуть: «Дівчата, може хват[ить уж]е ходить, ви ж скільки туди ходитимете». А нам усе хочеться, оселедця хочеться якогось. А С[..] каже: «Диви, тут пельменів он скільки, і морозилка у них вся забита». Ну короче, а на нас же ж люди дивляться. Ну це ми перший раз [день] ото разів чотири сходили, тоді вже ж трошки. Ну ми звикли, а що ж, кожен може піти в магазин, купити коли йому щось треба. Ми звикли до хорошого життя, а коли його не було скільки, то воно реально відчулося, що чогось добренького хочеться.

Там теж тоді наче тихо було, а потім воно там десь за Прилуками, вони ж коли почали їх уже гнать назад, і вони [росіяни] тудою десь ішли, що були вибухи. Утром просинаєшся – вибухи. Тут машини бахкають, двері, а там вибухи були. Ми вже не знаєм, куди нам далі їхати, чи нам кудись далі їхати, бо ось тут рядом, а вони там з Києва уже верталися і було чутно дуже. Ну а тоді уже на

¹⁰ Тобто купують їжу в магазині.

телефоні. Ми уже поїдемо додому, та я б уже й не спішила, але ж у мене теплиця, у мене ж розсада в теплиці. Дякуючи, що батько покойний, Царство йому Небесне; вони теж виїжджали трохи, але він раз з'їздив і сказав, що нікуди не поїде. Я вже ото дзвоню: «Па, поїдьте полийте». Позамикали уже, він вже там якось повідкривав, а там же ящик через ящик. Кажу, Боже, як той батько буде ходити через ці ящики. Ну уже ж якось ходив, спасіба йому. Я дзвоню: «Що ви робите?» Він каже: «Я поливаю, але тут ось в Рубанці таке робиться». Ну я вже ж кажу, що як-небудь, будь ласка. Дак він ото нас трохи спас. Так я із-за того, я б уже й пішки йшла. Але надіялась на краще, я ж не думала, що в мене там, я думала, що все буде добре, раз вигонять уже.

P1: І ви знаєте, оце цікавий стан, оці виїзди. Ми насправді не виїжджали повністю, але після того як нас один день били два рази на день. От у 6:20. Мені, до речі, чогось згадалося, як усе говорили про гітлерівців, я досить часто шукала аналогії саме із фашистами німецькими. По-перше, оця така вранішня педантичність, от в 6:20 вони уже нас колотять. Потім було, здається, десь на початку третьої години, не скажу точно, але був день, коли нас вранці і в обід «пригощали». У моїх друзів була паніка, у мене наче й не було такої, але вони [кажуть, що] «їдем». Їдем, куди завгодно, але їдем. Через те, що там обіцяють взагалі якусь таку, що Гради будуть, ну словом..

P2: Ну да, там розмов було дуже багато.

P1: Так, розмов там було дуже багато таких. От ми, значить, на вечір. Хоча розкажу ще один момент із цим виїздом. По-перше, коли ми в Талалаївку тоді перший раз з'їздили, просто в магазини, по ділу, ми зупинилися, не доїжджаючи до нашого села за кілька кілометрів, через те, що сказали: рухається десь колона і ви можете з нею зіткнутися. Я не знаю, чи я про колону думала, але я не могла заспокоїтись, чого мене понесло в ту Талалаївку. У мене залишився чоловік вдома, зв'язку немає, додзвонитися не можу. І те, що я не разом [з ним], було набагато страшніше, ніж уявна ота колона, яка чи зустрінеться чи ні, я не знаю. І я вирішила, що більше їздити ось так не буду нікуди. Сама наче в безпечнішій ситуації, але нерви були на межі.

Настав отой день, коли давайте виїжджать. В мене ж друг, значить, дзвонить і каже: «Так, півгодини: пораетесь, закриваетесь, їдем». Я питаю: «А куди їдем, конкретно кудись чи куди-небудь?». Він каже: «Куди-небудь». Ну, тобто, це не до конкретних людей. Я ще пробую поговорити з однією людиною, моя хороша знайома. Я завжди вважала, що [ми] друзі, тим більше, що був час, що ми їй прихисток дали у давні часи, ну неважливо. Я дзвоню й кажу: «У вас там немає де? Але нас багато, нас шестеро». Вона мені розказує: «Ой, та ми ж ту хату продали!» Ну й так далі. Все, питання зняте. Дзвонить мені хвилин через кілька. Дзвінок – і я думаю, мабуть [вона] передумала. А вона каже: «Ой, а чого ви взагалі в цю сторону, усі їдуть отуди в Прилуцький бік». Я кажу: «Дякую, ми вже вирішили це питання». Насправді ніяк ми його не вирішили, але я поставила крапку на цій людині. О. І людина, з якою я була на курсах буквально два тижні,

дзвонить і каже: «[.], ви як там?» Я кажу: «В погребі». Вона [каже]: «Значить так, забирай чоловіка, і приїжджайте». Я кажу, я не можу, шестеро нас. Така хвилинка, замнула, і каже: «Значить так, тебе і [чоловіка] я забираю, [а] ваших друзів ми розмістимо в сусідів. Їдьте». Це була людина з Талалаївки.

Ми не поїхали туди. Але на ніч ми ж таки зібралися кудись їхати. Я одягаю, – я ж в принципі так лазила і в погреб, – я одягаю на себе пуховик, той, в якому ходжу у світ. Зверху в мене є стара дублянка, яка висить у мене на горки кататися, але вона, дякувати Богу, простора, натягую її на пуховик. На мені кілька штанів, через те, що я не знаю, що буде і з хатою і з рештою [майна], і мені треба буде якось жити. Я оце ось отака, *[сміється нервово]* ну це весело, але я така. Я беру ще, раз нікуди ми до людей не їдем, значить я накидаю кілька верблюжих одіял. Оце я з собою набрала. І беру дві сумки: одну з їжею, одну з усякими речами. Коли я потім на другий день приїхала додому і почала розбирати оту сумку з речами, мені було і смішно і гірко: куди ж би воно мені знадобилося те, що я туди накидала. В погреб, до речі, лазила завжди з ноутбуком, через те, що школа, робота, а там усе. Ноутбук строго запакований у целофан, щоб не одсирів, не дай Бог.

Ми поїхали, ми ночували під небом. Спочатку поїхали під ліс, потім почав накрапати дощик, десь під годин 12 ночі. Значить, ми вирішили, що можемо не виїхати. Ми виїхали [з-під лісу] і поїхали в найближче село, не скажу як назва, ну оце в сторону Талалаївки. Я живу тут досить давно – [проте] Рябухи, Займище і так далі для мене нічого не значить. Але ми приїхали на окраїну села, у цю сторону, зупинилися біля зупинки. У нас було дві машини, і ми вирішили там решту ночі докантуватися. Тут побачили, що щось рухається до нас із світлом. Прийшли мисливці, ну така видно їхня тероборона місцева. Вони прийшли з рушницями, з собачкою та ліхтарями, спитали нас, що [ми] і як. І сказали: «Та ви знаєте, не хвилюйтесь, тут часто машини зупиняються». Ми начебто і не в людей, нікого не напружили, і разом з тим ми в селі, у якому не стріляли. Але хочу сказати, що ніч була просто жахлива через те, що було тісно, незручно, отакі втушкані. Було не тепло, ну хоч ми й не позамерзли, але не тепло було. Але гірше було на другий день, коли ми приїхали додому.

К1: Ви вирішили повернутися?

Р1: Ні, так ми й не збиралися виїжджати, просто на ніч тільки, бо ж Гради будуть. І от ми вранці приїжджаєм і це дається взнаки. Стан психічний набагато гірший, ніж був до того, ота ніч не переночована вдома далася так, що я наприклад півдня ходила от як сновиди. Але я хочу спати, бо я ніч перевела. І я розумію, що зараз просто впаду отак і буду спати. Я толком і не роздяглася, от півдня я не скинула з себе повністю одяг, щоб там якось відчувати себе отак як в халатику чи в легких спортивних штанях. Коли я зрозуміла, що я упаду на ходу, я вирішила, що я ляжу, і таки посплю трошки. Але обідня пора. Вчора в обід нас обстрілювали, треба бути готовим. І я кажу чоловіку: «Так, ти все одно не спиш, я годинку-дві посплю». Заходжу, лягаю, ото так одягнута і.. в шапці. Це взагалі для

мене, шапка, я ходжу всю зиму без шапок, я шапки не люблю, ненавиджу їх. Вкрилася і лежу, засинаю, і тут чую, чоловік заходить і каже: «Ти не роздяглася?!» Я кажу: «Я навіть шапки не зніму». Потім я вгрілася, все це якось сама з себе потроху скинула, але сам факт, що я лягла як ота «куця баба» втушкана, бо: а раптом зараз бігти кудись. Більше я сказала, що ніколи і нікуди не поїду, навіть якщо отут буде рватися прямо в дворі. У нас в дворі не рвалося, але розірвалося на городі, за 60 метрів од хати. Ми тоді сиділи в погребі. До речі, у нас погріб влазний, він з плитами і більш надійний, а сусіди у нас мають слабенський, і вони бігали до нас: два чоловіки, господар і його син, і жінка.

Що стосується людей у війну. У Гайвороні вони [росіяни] стояли, із Гайворона із країни вони по нас стріляли. У моєї сусідки знайома у Гайвороні саме з того боку, звідки вони викочували ото техніку і били по нас ті САУшки. І от от та [знайома¹¹], я її не знаю, але вона коли бачила, що їде по вулиці ця техніка на підвищення, на горбок, вона пробиралася до свого сінника, виглядала, в яку сторону направлені дула. Вона дзвонила [сусідці] і казала: «[..], зараз по вас». С[..] дзвонила мені зразу і казала: «[..], зараз буде». Бігла сама, ще намагалась комусь подзвонити, о, я теж на телефоні, оті вікна відкрити-закрити. І далі у нас процедура [посміхається]: погріб у нас влазний, там драбина стоїть металева. Заскакує перший мій чоловік, бо там у нас на акумуляторі лампочка, значить щоб люди лізли і бачили він вмикає ту лампочку. Слідом вскакують сусіди [..]. Тоді летять їм на голови ковдри, які я кожного разу виносила, щоб вони протряхали. У нас там і матрац був, і табурети, і наслано вже було повністю, але все рівно кожного разу я витягувала це. Я їм кидала на голови. Бувало так, що уже б'є, я присідаю в тих сінях; і завжди боялася одного: тільки б не ранило, хай уб'є. І тоді як сама, напевно, найбільша боягузка, але остання [спускалася] я. Уже справа зроблена, вже все інше як буде. Отак ми ховалися в той погреб, отак там жили. Коли оце уже били по наших вулицях, бо били: ось біля школи вдарили, біля сусідів там у нас на вулиці боковій, у нас на городі коли вдарили. То ви знаєте, я сиділа і читала молитви вголос. Я їх небагато знаю, але «Отче Наш», дякувати Богові, українською вивчила колись у дитинстві. Тому оцей стан, ми не стільки бачили їх, не стільки бачили все, що там рухалося десь і далі..

P2: Ми їх, слава Богу, не бачили.

P1: Да. Я дуже боялася, знаєте, оцього стану, крім того, що боялась бути пораненою, я дуже боялася уявить навіть на порозі. Ну я не знаю, я їх навіть не росіянами, ні орками, для мене чогось було швидше візуально. Я здається, що я бачила оце зелене, чогось на коротких ніжках і з зброєю. Я не знала, що я можу йому протиставити. У мене десь на кінець лютого з'явилися перші сухарі, сухарі, які з батонів сушила.

P2: Де ви батонів набрали? Тоді не було, тоді проблема була.

¹¹ Персональні дані тут і далі пропущено з міркувань безпеки.

P1: Дивися, зараз покажу, яке це число. [показує фото зі смартфона] 28-ме лютого 2022 року мої перші сухарі. І ота чашка – це не просто чашка, я її навмисне поставила, я нею користувалася весь час. Це чашка, яка перед війною була мені подарована моєю однокурсницею, яка живе у Смоленську. У неї син артилерист, а чоловік льотчик. Коли мене дівчата питали, чого учать наші дівчата там, я писала їм у групу: доброму, вечному.. Що виходить тільки? Так от оця чашка, як оцей місточок між мною і моїми однокурсницями, які в Росії, які мені до війни говорили, що ви дуже «зазомбовані». От коли ще [20]14-й рік почався: одна тут, одна в Кущовці, одна у Петербурзі. І вони якось одного разу всі мені писали, я була [тоді] в «Однокласниках»: «[..], вы такие все зазомбированные, ты не задумывалась, почему у вас отключен Интер?» – пише мені Верочка. Розумієте? Я їй пишу: «Віро, я не знаю, скільки ти каналів українських можеш бачить, я через супутникову можу бачить ваші». Інтер у нас ніхто, на жаль, не відключив, хоча я за те. Я тоді вже ненавиділа той “Інтер” і все, що було з Росією зв’язане. Так от, оці перші сухарі з тією чашкою – це завжди як нагадування про те, що у мене там дівчата, які розказують про мою «зазомбованість».

K1: Під час війни не спілкувалися з ними?

P1: По-перше, як тільки почалась війна повномасштабна, я одразу вийшла з «Однокласників», вичистила повністю свій сайт. Повністю до букви, до слова не могла його знищити, через те що там код отой забула, а там не так просто його все знищити. Тому там, я так розумію, сторіночка моя, як листок осінній метелється десь, але на ньому нічого немає. Да, щодо оцієї подружки Олі. Коли почалася війна, я їй написала вранці: “Оля, у нас війна!” Не було хвилин скільки жодного [відгуку], потім вона написала: «Доброе утро, А[..]». Ще через кілька днів, я була під отим емоційним жахом усяким, вона писала, що «душа болит», «Как вы?» Я їй навіть написала, що щоб там не було, я дуже хочу щоб твої рідні (мала на увазі її чоловіків) не опинилися в ситуації, коли доведеться шкодувати. Потім вона мені ще якось написала: «Где ты, как ты?»; «Болит душа за родину». Але то вже було кілька днів по тому, і я уже думала інакше. І я їй написала коротко: «Значить вона в тебе є». І після цього я їй не написала жодного разу, хоча не викидаю її чат, я бачу як змінюються її аватарки з усміхненим обличчям. Думаю, що дасть Бог, її рідні не беруть участі яким-небудь чином у цьому всьому, але якщо й беруть, то вони заручники.

У мене є однокласники, які живуть у різних містах Росії, живуть у окупованому Криму. І я тепер ціную короткі фразки такі, знаєте, невизначені, але вони для мене як маркери. От Л. [...¹²] у мене живе у Сімферополі, в свій час до війни вона працювала у міліцейській структурі, великим начальником була в Криму. Коли почалася війна у [20]14-му році, вона пішла на пенсію, уже була у неї вислуга, зараз вона працює теж, але уже інакше. Ситуація от така: говоримо ми з Олею у чаті, а тепер з Л. Якось вона мені пише, чи з чимось вітає і пише, що

¹² Персональні дані пропущено з міркувань безпеки.

все що є найкраще у Бога – я бажаю тобі. Я швидка на реакцію, я їй відразу пишу, що перемоги у війні. Вона мені одразу присилає тигрика у відповідь: «Ти супер». Більш мені нічого не треба від неї в принципі, через те, що вона може написати: «Я з вами», «Немає сліз» «Я вірю». У що вона вірить, вона не пише, але я розумію і мені цього досить. Світ поділився на тих, хто каже, що я вам бажаю перемоги, а є люди які, наприклад, кажуть: «Я желаю вам мира».

Так сталося і з одним дзвінком із Ставропольського краю, жителя колишньої Дмитрівки, який тепер там живе. Він дзвонить моєму чоловікові. Телефон вдома, чоловіка немає. Я піднімаю слухавку, бо розумію – ну Ставрополь, поговорити треба, перед самим Великоднем. Коли ми поговорили, ну так собі поговорили, але в кінці він мені каже: «Я желаю вам мира». Я говорю, що миру нам було досить тоді, поки на нас не напали кацапи, а тепер нам треба перемога. І він повторює: «Я желаю вам мира». Коли приходить мій чоловік, я кажу йому: «Так, [...] – це не друг і він абсолютно не за нас». Після того [мій чоловік] часто, бачу, не бере від нього трубки, через те що поговорить із ним можна тільки так, знаєте: про баньку, про погоду, про ще щось. Той хто бажає мені «міра», якого завгодно, аби «міра», уже став не нашими людьми.

P2: Я згадала про те, як свекруха у мене виїжджала, то вони поїхали не з нами, поїхали іншою машиною. Вони у Богданівку не схотіли, бо це далеко, Прилуцький район¹³. Вони виїхали сюди: як їхати на Талалаївку, сюди направо повертати, якесь село там, я не знаю. І вони виїхали, стали там на бугорку, стали і думають. А вони їхали до Валерія Івановича, до якихось родичів, але там теж були у них якісь проблеми... і вони – ну нігде. Вона каже[, що] ми отак стали і думаємо, а куди нам далі і що робить. І тут виходить якась просто жіночка, і вона каже: «А ви щось шукаєте?» – «Да ні». – «А ви звідки?» – «Ми з Дмитрівки, просто оце виїхали». – «Та йдіть до мене». То єсть вона взагалі чужа людина, [і говорить:] ну йдіть до мене. Там уже як було, і родичі ходили, і все. Тобто вони весь отой час, ну вони раніше правда трохи, а, вони могли б приїхати сюди, бо ближче, а нам з Прилук далеко. То просто чужі люди їх приютили, і вони тепер друзями стали, телефонують і все [таке].

P1. Да, люди різні.

K1: А звідси в сторону Прилук і Талалаївки дороги були достатньо вільні? Можна було їхати?

P1: Вільні.

P2: Ну от на той час, як ми їхали, уже були. А до того часу не можна було. Бо я ж кажу, розбита техніка, там теж під Прилуками йшли бої; і тоді коли вони ото навєрно траса Київ-Прилуки, ото вона там була розбита. А вже назад вони [росіяни] верталися отудою десь, а, Срібне там. Бо у чоловіка там знайомий є, він йому телефонував, бо дуже гупало у Прилуках. Ми не знаєм, що нам далі робить;

¹³ Респондент швидше за все за звичкою говорить про колишній Прилуцький район, що існував до останньої адміністративної реформи і був значно меншим.

коли [ж] він до нього подзвонив [у Срібне], той сказав, що це тут біля нас ідуть колони, назад вертаються. І тоді їх ото там били.

К1: Це мабуть десь середина березня була?

Р2: Ну да, десь отам середина, 20-ті числа, бо я ж кажу, ми [по]вернулися 2-го квітня напевно, день визволення був, що ми змогли сюди вернутися. А оце ж два тижні були там. А дома ж теж: у нас спальня без вікон, а я коли хворіла, бо хворіла таке як ковідом, я пішла спати в зал, щоб чоловіка не заразити. А зал – чотири вікна, [тобто] дві стіни і чотири вікна. А тоді, як війна почалась, я йому говорю, щоб переходив до мене, будемо спати у залі – ми хоть чуємо, де вибухи [або] коли починає щось гуде, летить і так далі. А тоді, коли прилетіло в центр села, і у нашої колеги, у Л[.] Михайлівни, повилітали усі вікна, і двері, казала, усі по хаті повибивало. А я сиджу і кажу: «Так чуєш, а ми ж спали де чотири вікна. Там у спальні немає жодного вікна, безпечно, а ми спали..». Тільки тоді ми вернулися туди [у спальню]. Ну, не ждали, що таке може бути, не було такого і не ждали.

А стосовно родичів теж. У мене родичі і в Білорусії є і в Москві є: один брат двоюрідний у Білорусі (тітка рідна туди виїхала і заміж вийшла). І у Москві сестра заміж за офіцером уже у відставці, то із нею до сих пір немає ніякого зв'язку, абсолютно. Я до 8 березня досиділа: ну, мене ніхто не питає, і я нікому нічого не пишу, ви ж прекрасно все знаєте, що у нас робиться. Тоді уже, правда, не видержала і надрукувала такого листа у Viber чи Телеграмі, але повідправляла усім. Значить, з Москви – ні ответа ні привета; з Білорусії, правда, підтримали, але там теж не можна дуже підтримувати, бо брат у поліції чи у міліції їхній, і теж керівна посада. Ну я розумію, що він багато писати не може. То я зразу навіть не йому написала, а його жінці відправила, але відповів він, що ви там не цей, ми вас підтримуємо, ми теж війни не хочемо, і [сестра..]¹⁴ війни не хотіла (це в Москві). Але сестра, кажу, хоч би смайлик якийсь відправила, хоч що-небудь. Ну можливо і там не можна було, бо чоловік. Я завжди наводжу приклад: коли був острів Тузла¹⁵, у нас у сім'ї був у когось ювілей. У батька, це дядько їхній. І ми запрошували [..] з Москви, сестру двоюрідну і її чоловіка. Вона мені по телефону сказала, що «Я приїду сама, бо [чоловік] не може». А коли приїхала, пояснила, що у зв'язку з отою заварушкою їм взагалі заборонили спілкуватися і виїжджати куди-небудь в Україну. Я-то розумію, що можливо там не можна спілкуватися, але смайлик може й можна відправити. Я уже рік сиділа, правда, в тому році смайлик відправила на день народження. Теж вона мені нічого не написала. Ну а білоруси час від часу обзиваються, бо ця О[.] пише, що «да я вам і співчуваю, у мене брат в Харкові». Я говорю, що за брата взагалі не знаю, що там з твоїм братом у Харкові. Ну якось так. Але діти мої, ви знаєте, вони так налаштовані проти них, і чоловік якось дуже агресивно. Я оце ходжу, і діти

¹⁴ Персональні пропущено з міркувань безпеки.

¹⁵ Респондент має на увазі претензії з боку Росії на острів Тузла у Керченській протоці восени 2003 року.

кажуть: «Ну от як закінчиться війна, що, ти позвеш тьотю [...] у гості або як вона там до тебе приїде із Москви?» А я кажу, ну вона ж мені сестра, я не можу [не запросить], а вони – ні і все. Тобто не хочуть їх бачити тут, і не спілкуйся, і не пиши.

P1: Я думаю, що завжди, от ця ж сама Л[...], вона теж можна подумати, ризикує. Вона і зараз якийсь начальничок у охоронній структурі, але отакі ні до чого не зобов'язуючі речі завжди можна сказати. Це уже ставлення таке до нас.

P2: Але я ото не пишу не пишу, а тоді ото, як у Гайвороні розстріляли нашу машину, я написала. Кажу, а я писатиму, а хай знають і всім відправляю, тому що у них мати родом із Гайворона. Вони сюди кожне літо [приїжджали], вони тут вирости всі. Тоді ото вийшло відео як нас обстрілювали, я відео теж їм відправила. Я кажу, [що] хай знають що у нас робиться, їм то одне, але хай бачать, бачу ж – дивилися, коментарів нема, але дивилися.

P1: Сиджу і згадую, що казала, порівнюю з фашистами німецькими. Для мене було.. от це було шоком, коли мені однокурсниця сказала, що пролетіли літачки і розкидали листівки – оце у нас, отамочки десь Рубанка, отуди, розкидали листівки. І я згадала, що про таке ми знали от про німецьких [окупантів], що вони там писали «Здавайся», і ще якісь речі, обіцянки якісь людям простим і так далі. Я кажу: «Скажи, що там написано?» Бо вона говорить: «Я боюся сфотографувати і тобі прислати. Не проси, я даже дома ніде не сховала через те». Я кажу, щоб просто сказала що там написано. [Так от] пишуть: «Вы не бойтесь, русские солдаты идут вас освободят». Далі написано, що коли йде колона – не виходьте на вулицю, але якщо ви раптом зустрілися [з колоною] – підніміть руки і що-небудь біле. От ви уявляєте, і я оце все слухаю, я дуже хотіла б ту листівку, я б її зберегла, не дивлячись на свої страхи. Я просто не могла зрозуміти, про що це – про те, що ти мене не бійся, бо я тебе вб'ю, як тільки ти з'явишся на моєму шляху.

Ще у мене залишився жахливий спогад, у нас у школі збирали гуманітарку якраз; і я залишилась теж, думаю, буду допомагати дівчатам. І тут дзвонить телефон, дзвонить моя сестра. Це село Халимонове, на другу сторону від Бахмача отам. Через те село ішли колони. Одна з колон чогось пішла по колишній стратегічній вулиці, яка веде на Бам. Це Сіденка вулиця велика, але нею, як правило, уже давно туди ніхто, вобщим це одна колона, яка чогось туди поперлася. Як каже мій дядько, на картах Радянського Союзу це стратегічна дорога.

P2: Так а чого вони тудою по Гайворону йшли? Тоже ж напевно дорога тоді ще була? Вони ж її знали..

P1: І сестра мені дзвонить і питає: «Що робить? У мене племінниця, дівчинка-інвалід, погано ходить, і вона у мами на оцій клятій вулиці». Транспорту було до ста штук, тобто вони заповнили практично півсела цією технікою.

Вуличка вузенька, хоч і стратегічна, але вона не широка, і от стоять танки. Л[..¹⁶] каже, що справа в тому, що не може тепер туди добратися і душа її не спокійна, через те що там мама за 80 років і з нею внучка, Таня. І це післяобіддя, і невідомо скільки вони стоятимуть і чи вони стоятимуть. А вони стали, техніку не вимкнули, оце все торохтить, хати трусяться, сестра в другому кінці села і вона мені каже: «Що робить?» Я не уявляю, як вони там. Я дзвоню. Щоб ви розуміли, я плаксуха, але в таких ситуація у мене вселяється щось. Я дзвоню і кажу: «Мам, ну що ви там?» [А] я вже ж знаю, що вони там. Вона плаксивим голосом каже мені: «А що ми тут, лежим на підлозі у спальні». Просто вікно у спальні виходить на город. Я кажу: «О, а чо[го] це ви там лежите?». Вона [каже]: «А що нам робить?» Я [говорю, що] ну сядьте, в карти грайте. – «Які карти!? Про що ти кажеш, хата труситься, вікна торохтять, вони там стоять». Я кажу: «Так, мам, ти повинна зараз запам'ятать одне: ти старша дівчинка, поруч з тобою маленька дівчинка. Твоє діло – щоб ви не були там перелякані, щоб вона не злякалась. До вікон не підходь, занавісок не трогай, по хаті навіть не ходи отам далеко. Поставте собі відро, їжте, пийте і не лежіть на підлозі, чого ви лежите». Я їм такого-всякого, кажу, щоб не здумали виходити поратися, закривать отам худобу – нічого. «Раптом вони ночуватимуть», – я таку фразу сказала. І вона так: «Вони ще й ночуватимуть?» Я кажу: «Мам, ну я не знаю, що вони будуть робить, але вони зараз стоять. Раптом будуть – значить все одно спокійно у хаті, ви в хаті, вас не трогають – ви не трогаєте, на цьому все, я ще подзвоню». Я кладу трубку, а мене отак: я плачу, трубка колотиться, вся тремчу і думаю, як би я в цю хвилину хотіла бути поруч з ними. Вони [росіяни] простояли хвилин сорок там чи я не знаю скільки, і вони поїхали, слава Богу. Але розказували, що на вулиці вийшов чоловік із сином, і вони [окупанти] відразу чергою вдарили по забору. Потім вони пішли, забрали там у когось солярі, набрали в кого було, ну воно ж видно, у кого техніка – у того і солярі. Оце їхнє «не бойтесь нас». Розумієте, то я оцей стрес пережила більший, ніж коли отут щось відбувалося. Бо коли уявила маму і Танюшку отам на підлозі у спальні [зітхає] – це просто жах. Взагалі жахливі речі.

P2: Ну а в нас як колона ішла, скільки паніки було.

K1: Це в перші числа?

P2: Та я не пам'ятаю. Вони заблудились тут. Ну у Гайвороні уже були вони.

P1: Це одна колона чомусь у нас пішла сюди.

K1: По центрі?

P1: У центрі вони вдарили у магазин, вистрілили, не знаю чого, тут проїхали, крайній магазин вони обнесли – залізли у вікна і там..

P2: А в кінці, біля Юлії Іванівни С[..], у них поламався танк. Це вчителька наших початкових класів. Вона говорить, що ми сидим у погребі, а вони всі, каже, отут як стали, у них ще хата ось тут на бугру. Вона каже: «Ми уже тут сидим-сидим, а вони не їдуть нікуди, щось там ремонтували, довго стояли». Коли йшла

¹⁶ Персональні дані пропущено з міркувань безпеки.

колона, до нас правда вітер не дув, у мене мама на тій стороні живе, і вона ж оце мені: «Ховайтеся, ховайтеся, уже їдуть, ховайтеся – уже те, і п'яте й десяте» Вона мені більше голову набивала, чим я.. Я колись уже кажу, що ви мені не дзвоніть, тому що в мене уже нервів не хватить на все це. А воно ж вітер туди був, а воно як бахнуло, і ми мало почули, бо вітер був туди, а їм було туди дуже чуть, і вони думали, що [росіяни] вже стрілять тут почали.

P1: Ми просто не очікували.

P2: Ну да. І ніхто не знав, що ждять од цієї колони – чи вони зараз зайдуть і розійдуться по всіх хатах. Це теж було страшно.

K1: Вся колона ставала і цього танка чекали?

P2: Ну там вони так, напевно всі стали. Це Юля Іванівна знає, ось вчителька початкових класів, і це вони біля неї там якраз на виїзді. А тут ось казали, вони біля солдатів, оце де замок, це Свєта наче казала.. чи хтось розказував, що вони стали і повернули дуло на хату, і люди ж бачили, напевно з вікна чи як. І що їм, ну вони може дивилися що там красиво все.

P1: А мо' й думали – а чо[го], мо й пальнуть, – а може не пальнуть.

P2: Ой, хтозна що у них у голові. Тоді колона одна у нас пройшла, так ми не знали що ждять, сиділи в погребі, трусилися. Ну сиділи – і шо? А тоді вилізли і кажемо: що, ну шо б ми висиділи?

Прийшов би з автоматом, двері відкрив, гранату кинув чи ще щось. А в нас на вулиці ще, до речі, живе, вони уже старі, але у них син генерал у Ковелі, у цьому ж, Росії. Так поки ж всі дома сиділи, а якраз ото ж те, що не вибухнуло, у них практично навпроти. І коли все ж закінчилося, я щось до них заходила.

P1: Син прислав, привіт від Валери. [сміється].

P2: Я ж кажу, що оце ваш Валєра, ну от ви дзвоните йому? Кажете, що у нас війна, все? Ну зразу він їм казав, [що] типу це все не надовго, так заспокоював.

P1: Да, «на три дня».

P2: Ну да, вони ж планували на три дні. Я кажу: так, а він не казав, чого вони сюди прийшли? А вона й каже: він казав, вони хотіли президента в нас помінять. Я ж кажу, дак, а чо[го] ж ви у нього не спитали, а нафіг ви нам нада, тобто ми й самі це вирішить можемо. Ну вона каже, що він дзвонив і казав, що якби ваші там не почали, так усе було б нормально, «ми просто йшли, наші війська йшли помінять президента – і все», тобто це його слова. Дак, а ви, кажу, йому розказували, як ви переживали все, як нас обстрелювали, де ви сиділи? Вона каже: да, я кажу «Валєрочка, – вони ж лєдвє ходять, – що ми ж лазили в погреб, тому що стріляли і над нами свистало. Ну єдине, шо він їм сказав: «Мам, ви зря лазили в погреб, тому що якщо прилетить ракета, то вас точно погреб не спасє». Заспокоїв! [сміється]. А де нада було, кажу, ховаться? Він сказав, що треба було сидіти у хаті, щоб вас могли достать, ну або чотири стіни, ну тобто якось отак. Ото він їм таке посовітував. А зараз я не знаю – спілкування ж у них ніякого немає, хтось казав, що вони дуже поболіли, вони переживають, що з ними й люди

можливо не так тепер спілкуються, бо син в Росії, ну я не знаю наскільки [це] так чи не так.

P1: Я думаю, наші люди чогось дуже толерантні.

P2: Ну і я так думаю, а от чого вже в них така позиція – я не знаю. Це вони дзвонили, тьоті Светі казали. Ну, «как-то так».

K1: Ви говорили що ви виїжджали, а з вулиць ваших багато людей виїжджало? Сусідів?

P2: Наша вулиця виїхала практично вся. Тому що ми вулиця від поля, яка виходить біля підстанції і виходить.. ну паралельно у нас іде траса на Гайворон, і видно Рубанку отам за тими селами. То наша вулиця виїхала, ну оце старенькі отут залишились і може ще пару хат, а так практично виїхали всі: молодь і хто міг виїхати – виїхали всі.

P1: У нас теж на вулиці багато хто виїхав.

P2: І дехто, ми вже й повернулися, а от сусіди з дітьми оці, що виїжджали, то вони повернулись тижнів через три напевно, вони дуже довго були.

P1: У нас Головченки дивися, Яновські, Гордієнки. Це, я ж кажу, ми ото на ніч раз з'їздили, і сказала: більш нікуди не поїду.

P2: Ну я й не збиралася, але коли просвистіло над головою і так просвистіло та ще ото впало по вулиці, то запанікувала перша я. Света з мене і досі сміється: ти ж казала, [що] нікуди не поїдеш, а сама перша прибігла. Того що, я кажу, я реально злякалася, бо біля нас підстанція. Може якби.. до мамки йти теж сенсу немає.

P1: По-перше, ми перший раз в житті стикаємось з цим всім, ми практично – ну як, – ми не мислимо: це от справді тваринний страх. Ти просто розумієш, що треба боятися, а як від цього вберегтись, що справді треба робить, ми ж не знаєм. Десь почули ото, там треба вікна скотчем [заклеїти] – зробили скотчем; треба вікна відчиняти, коли стріляють, через те, що є шанс, що не винесе все вікно. Відчиняємо. Я, наприклад, от коли було тут так уже засилля цих колон, що йшли від Самбора, від Голінки, Дептовки на Гайворон, у мене був період, коли я ночами не могла спати.

Але знаєте, життя така штука цікава. У мене є учениця колишня, яка зараз теж, приватна у неї школа, сама вона господиня в ній. Вона возить мені час від часу книжки різні. І привезла вона мені Оксану Забужко.. «Музей забутих скарбів», наче так [називалась]. Книжка товста, до неї все підійти якось ніколи. І тут от оцей період. Мій чоловік рано лягає спати взагалі по життю, і так він: ліг і спить. А я не можу. А потім десь о годині об 11-й вечора починається звук якийсь, от строго 11 вечора десь приблизно. Треба було маскувати світло, тоді я вмикала світло у ванній, сама сідала на порозі і читала книжку. Цю книжку я прочитала з великим задоволенням, тим більше що там Західна Україна, ото боротьба з отими комуняками у післявоєнний період, ну словом книжка була в тему. І я ото то си[д]жу, то лежу, то покривало і я і так і так; бувало і до трьох ночі, і до півчетвертої я не сплю й читаю. Але от десь об 11-й я чую: наростає звук якийсь,

ну, витяжка працює і чути. Кидаєш книжку, вилітаєш на вулицю, чуєш як у сусідів бряхають двері, там вискакує С[...] на вулицю. Так, стоїм, слухаєм і чуєм оцей гул, от я і сьогодні не знаю, що це їхало. Це якісь колони йшли, але звук завжди один і той же: монотонний, зростаючий, а потім в якийсь момент він стихає-стихає – і все. І немає. Хвилин оцих 20-30 ти стоїш на вулиці і слухаєш цей звук, ти не можеш зайти. Я [чоловіку] кажу[, що] там таке щось робиться кожен вечір. Він: ой, перестань, що ти зробиш? Я-то нічого не зроблю, але я мушу його чути. Ось це ось такі цікаві речі були.

K1: Це був звук якоїсь техніки?

P1: Ні. Це колони якісь йшли.

P2: Оце їх так було багато, що аж сюди було чути.

P1: І саме головне, що от він [звук] отакий якийсь трубний.

P2: Того що далеко од нас.

P1. Оце наприклад, знаєте, їде трактор, наприклад, він там деренчить, таке – от звуки окремі якісь, а це от отакий наче одною трубою йде звук. Я не знаю, як все це пояснити, але я його так сприймала. Або, наприклад, дрони. Ми стоїмо, вечір, виходимо ото там, дивимось: оце висять над нами або летять так легенько, хитаються. «Давайте заїдемо під дерева, бо з дронів, кажуть, усе видно». Якщо тиша, то ще чути і звук його, цього дрона. Потім ситуація змінилася, коли їх вигнали, а дроники все одно залишалися. І ми казали: так, можна йти спокійно спати, дронів бачу в трьох місцях: біля заготзерна в сторону, потім на сторону отуди [до] Голінки, і може бути отам. Трьох дронів [з]найшов – значить наші на позиціях, ідіть спати спокійно. От, ну вигадка, самозаспокоєння якесь, але так є.

Мене перший раз вивезли після всього цього сестра, коли правдами і неправдами племінник вибрався із Києва, і теж правдами й неправдами дівчинці пообіцяли, що її заберуть, вивезуть. А потім раз – і поїхали в другу сторону. Та дівчинка просто односельчанка. І от мій племінник каже: я їй сказав, що я тебе заберу. А в неї якісь недороблені справи, і замість того щоб виїхати сьогодні, вони виїхали через два дні практично, коли дороги уже все[, не було]. Він їхав чотири доби із Києва: виїжджали, верталися, люди їх приймали десь у Червоних Партизанах; виїхали в поле, загрузли, витягли себе, витягли інших людей, приїхали в Ніжин. Я найшла із ким йому можна буде рухатися до іншого села. Почалось бомбитися у Ніжині, вони знову вертаються у Червоні Партизани. Ну словом, чотири доби [добирались], хоча якихось там кілька годин до Києва їхать.

І от, коли вже вигнали [росіян] з Гайворона, я їм ніколи не писала, що я боюсь, я ніколи не писала, що тут страшно чи що-небудь отаке. Але сестра сказала: «Так, С[...]»¹⁷, поїдемо по хрещенку, бо по-моєму вона там в смерть перелякана». І вони мене вивезли додому, щоб я маму побачила, щоб вдома побувала. Ви не уявляєте, як вони пробували мене привести до тям на блокпостах, через те, що я всі 32 свої показувала. Я коли бачила блокпост і наших

¹⁷ Персональні дані пропущено з міркувань безпеки.

зарослих хлопців, з автоматами і з усім отим, я їм сміялася в обличчя, я була така щаслива. Якби сказали «вийдіть», не факт, що я б не полізла їх обнімать. І мені сестра каже: не можна, вони тут всі такі теж на нервах. Була ситуація, коли вони стріляли. Ну хтось не так десь себе повів, десь смикнувся чи що, то якийсь не витримав і чергу біля машини послав. Я кажу, я все розумію, але я не можу бути серйозною, коли бачу наших воїнів.

Зараз уже я все спокійно сприймаю, а тоді це була отака якась психічна, психологічна, не знаю, любов до наших хлопців. От, тому стресово ми дуже пережили, ми не бачили багато чого, і я кажу, ми мало чого бачили, але емоційно, психологічно нас воно дуже змінило. Я й зараз кидаюсь, якщо я чую різкий звук або раптом хтось з'являється зненацька; і я розумію, що це ненормально, що психіатр мені б не завадив, ну але пока справляюся.

P2: А, у нас же ще йшла колона наших, але ж ми не знали хто то.

P1: Ні, я вже знала, що ідуть наші, я вискочила по драбині на коридор.

P2: Ні, це на початку, це на початку.

K1: А, перша доба?

P2: Да, коли ще не було [росіян] в Гайвороні, і з сторони Бахмача йшла колона по трасі, а ми отримується біля траси, і у мене на вулицю як вийти, тут пусті хати, і видно трасу. І вони зайшли і на початку Дмитрівки стали всі. Вони шукали, де поставити техніку, бо у нас там РСУ старе, і вони там якісь і БТР стояв, і ще щось велике таке стояло. То там стояла їхня техніка. А ми ж уночі повибігали: гуде, світиться, вийшли. І ми не знали хто, ми оце реально не знали хто.

P1: Да, і це найгірше, коли не знаєш хто.

P2: Оце ж тут кінець вулиці, а Сашка Майстренко, вона оце кудись туди збігала і почула, що наші, але по-російські балакали солдати. І вона ж зразу каже, я думала росіяни, а тоді уже чи когось вона побачила... І тоді вона вже вертається назад і каже: все нормально, то наші. А ми ж стоїм отак, а ще ж світло не виключали, воно ж перша доба, а у нас плюс [вуличний] фонар, світло ще ж не виключали. Я кажу, ні ну правильно ж, і вони стоять на трасі, світять усім, а ми під лампочкою стоїмо. А тоді уже правда трохи поховались, ну коли вона прийшла й сказала. А воно ж траса оце рядом і тепер після оцього всього. Уже наче.. Раніше ми жили, я не чула як їдуть машини. Ну їдуть та й їдуть, а зараз як тільки фура їде, наче танк, для мене це наче танк, і я тоді вискакую, або ще як увечері дуже часто отакий гул. П'їзда раніше – от їде та й їде. Раніше я не звертала уваги, а тепер я вибігаю і слухаю; а першим ділом дивлюсь в телефон чи є [повітряна] тривога, оце як такий великий гул – я зразу дивлюсь, чи є тривога. Якщо нема тривоги, значить щось їде таке звичайне. А то оце як недавно була, що чую хлопок, проснулася і думаю – «напевно показалося». Прилягла, та чую більший. Е ні, думаю, це вже точно не показалося, у мене не вие [телефон] на тривогу, в мене тільки карта. Заходжу і дивлюсь – тривога по всій Україні. Все, вже вихо[д]жу, кажу чоловікові, а воно ото десь там зірвалася ракета біля

Талалаївки. Ми тоді всі поприходили в школу. То тепер капец, тільки щось десь – і все.

P1: Щодо психіки і нервів. У нас влітку чую: гул, наростає гул, великий гул, страшний, по нашій вулиці наче, по всіх вікнах. І отак от: ти психологічно зжався, ти не знаєш, що, але на вулиці щось робиться. Ну справді, [таке] враження: ти не допускаєш, що це йде танк чи ще щось, ти просто розумієш, щось відбувається, от як фільм жахів, коли в тебе десь якось там в організмі уже рухається, уже готове до чогось, але ти не розумієш, розумом не розумієш, чого ти боїшся або чого очікуєш. І ось раптом у вікні я бачу: величезний грейдер рівняє дорогу. Ви не уявляєте, ну те, що пережив за отих кілька хвилинок, поки не побачив грейдер – це фільм жахів. Потім раптом: фух.

P2: Я думаю, що це уже до кінця життя у нас залишиться.

P1: І я так думаю. От колись моя бабуся, знаєте, каже: «Треба купити борошна, треба купити цукру». Якого борошна, якого цукру – у нас по півмішка ще всього. Якщо є більше ніж півмішка, вона живе спокійно, тільки півмішка і менше – це вже катастрофа. У неї розмови про те, що треба це купити. Я кажу: «Ба, ну що ви таке видумуєте». Вона говорить: «Я так боюся голоду». Вона пережила голод, вона бачила війну і вона це знає. І я завжди думала, що ну от такого бути не може, щоб не було чого їсти. Я їй кажу, що то було колись, то була радянщина, зараз світ не дасть. І от коли не було тієї солі, то якби не той дядько в Талалаївці, який ту сіль десь закинув і забувся, а тут раптом виторг. То я розумію, що в принципі все реально, і коли сьогодні закордоння думає, дати нам чи не дати зброю, то я уже згадую отой цукор і борошно. Воно теж можуть дати, а можуть не дати, і про нього треба думати.

P2: А я якось по продуктах ще спокійно оце. Але в мене миючі всі тепер, у мене якась манія на миючі. Бо в мене закінчувалась зубна паста, і я розуміла, що в магазині нічого немає, і думаю, от що мені далі робить. От ми так звикли до комфорту, напевно. Пішла – немає ніде, тоді уже правда як виїхали, то купила аж дві. А тепер у мене в запасі якщо двох нема – значить я больна, у мене миючі всі повинні [бути], оце в мене вже напевно таке до кінця днів буде.

P1: Я якось, може через те, що вони є, але взагалі-то нічим не болю: ні продуктами, нічим іншим.

P2: Продукти зразу були в запасі, а зараз бачу, вже приходжу до тями: макаронів там півпачки, але я ще не шевелюся.

P1: Але, ви знаєте, кілька місяців не можна ж було по[з]находити речі свої, через те, що в погреб пакував. Ну в перші дні нічого, але потім починає наростати розуміння того, що можуть зруйнувати все, що ти залишишся без..

P2: В мене ще й досі в дивані лежить не достате.

P1: То у ці ж мішки пакували, щоб од сирості. Я знаю, що я найбільше пакувала взуття, бо я завжди думала, ну на плечі щось [з]найдеться. Взуття, от таке що треба – документи, відро металеве, пакети: у пакети документи, у відро, зверху сковорода, о, все запакував і отуди в куток. Бо розумієш, що відновити

документи буде дуже важко. От набір: взуття, а, ну баклажки води поставили, їсти, лом, сокира в погреб, о.. через те, що вибиратися доведеться хтозна як, а може і захищатися, хто його знає. Відкривачка на банки їжі.

P2: От кого захищатися? Од автомата чи шо?

P1: Не знаю [до колеги], якби ми справді розуміли повністю ситуацію, то напевне, багато всього могли б не робити.

P2: А я, напевне, ще злякалась із-за того – в мене ж чоловік радіолюбитель; я кажу, що до нас зараз тільки підходять, і в нас стоять антени, нам капець, і ще ж оці всякі прилади з ким можна балакати.

P1: Це ж видно зразу – агенти.

P2: Так ото я напевно і злякалась. А тільки як ви кажете, що там щось одягали на себе, а я все, що на ходу накинула, бо я ж нервничала, а вони не їдуть. Я вже по двору бігаю, вони не їдуть, я вже їм 150 раз дзвоню, і тут вони приїжджають – [і] опять почався обстріл. І чиясь собака, [оце] як боялися тварини, десь узялась така велика собака, я не знаю. І тут вони доїжджають до двору, кричать: бігом укидайте [в] машину, бо знову почали обстрілювати. Ми закривать хату, а до нас у веранду вскакує оця чужа собака, і ми її витягти не можемо просто. Своя прив'язана, тоже ж не одпускали, але ж страдали канешно тварини. Ну й посідали в машину і вже такі їдемо, я накинула на себе по мінімуму.

K1: А домашньої худоби у вас нема там хазяйства: кури чи щось таке..

P2: Курі поодкривали, собака, правда, був прив'язаний, і кіт у нас ще домашній хатній, який їв тільки їжу куплену Але коли ми приїхали, ну спасіба батьку, ото трохи він інколи їздив. А, ми коли виїжджали, у нас оставався борщ і варені яйця, а кіт дуже любить варені яйця, ми їх виставили все на вулицю: вдруг хтось когось попросимо, то прийдуть хоч такого дадуть. То собак приїжджав годував ходив Ігор Борисенко і Віталік Фордат, коли щось цей, то Света дзвонила. Коту батько вже все поодавав, ну нічого такого немає, собаці взагалі хліба, якщо десь там черствий може десь пооставався, то кидали. І ми як приїхали, кіт після того їсти став хоч щось. Його з хати не можна було вигнати, бо він, ну стрес почув. Собака похував і з шлейки виліз, шо ми приїжджаєм, а він по двору, а він отакий [великий] і дурний, тобто коли вискакує, то капець що робиться.

А то ж їдемо, і тоді ж я дивлюсь у них у машині, короче, у нас сумка одна. Ну, їхня машина, в нас одна сумка, у тій сумці документи, як ви кажете, ноутбук, у мене два школьних, бо треба, і ікони, і документи – це все, що я забрала. Ікони бісером сама вишивала, то забрала. І тоді така роздивляюсь і кажу: «А шо он стоїть там коробочки якісь? А [водій] такий каже: «Так то он туфлі взяли, там ще щось узяли». Я кажу: «А ви на скільки ж їдете?» – «А хтозна, що нас далі жде, що ми будемо далі робить, ну може на Західну [Україну] поїдемо». Я така – так а я в чому поїду, і дивлюсь на свої ноги [сміється]: старі ботінки якісь, ну те, що ухватила. «А я в чому поїду?» – «Ну купиш». Ладно, кажу, поїхали.

А собаки все чули, даже ще обстріли не починалися, а собака ховається у будку. Ото вже видно, як вони відчували – я не знаю. Або їсти перестає і ховається у будку. А то чийсь собака, я тоді в усіх сусідів перепитала, чий це був собака, а вони кажуть, що то не наш був собака. І чий він був такий?

К1: А були перебої із світлом, газом, водою?

Р2: Ну у нас скважина своя, але ж вона від світла. Світло, ото один раз вони перебили, як в Гайвороні були, що світла не було. А, вони ж тоді як їхали і стрельнули у центрі, у нас перебили інтернет, не було інтернету. Ну ото десь Київстар плюс мінус появлявся, але ж світла тоді не було.

К1: Це проводовий інтернет [ви] маєте на увазі?

Р1: Да.

Р2: А такий, у нас залізна криша то Київстар взагалі погано працює, треба виходить на вулицю. Ну ото трошки не було світла, але їм некомфортно було, що я знаю, вони наших електриків возили, щоб їм настроїли світло там, і вони більш світла не трогали.

К1: Росіяни?

Р2: Да-да. Щось таке вони там зробили у Гайвороні, а у нас підстанція ж, і вони казали, що наших туди возили чи їздили, я не знаю як, була така розмова; шо Середа сказав, що я більш не поїду туди, хай що хочуть те й роблять. І світло якось іще було до отого блекауту, тоді ж уже канешно жили-виживали. Але вижили, слава Богу.

К1: Це восени ви маєте на увазі?

Р2: Ну як ото вже тоді да.

К1: А під час окупації тільки один раз?

Р2: Да, один чи два рази всього.

Р1: Ні, кілька разів у нас [не] було, але у нас просто наш трансформатор, мабуть, разів два теж щось там було.

Р2: Ну, але не було такого щоб ми там сиділи без світла.

Р1: Трошки було, у нас перший раз пішов сусід із моїм чоловіком, зробили. На другий раз приїхали наші оці, Трепачка, із селищної ради. З водою теж отак якийсь перебой був теж, так приїхали і швиденько зробили. Ну, ви знаєте, сільрада наша як така начебто і не існувала отут, і разом з тим вони своє діло робили. Прилітали, от дивишся, є, тут їх нема, і [з]найти, кажуть, не можна. Ну це, як на мою думку, дуже правильно, що такі люди не потрапляли до них у руки. Через те, що від цього нічого хорошого і нам би не було.

У нас час від часу пропадав хліб, та його в принципі не було, але його все одно там якось доставляли через якийсь час, ми все рівно не сиділи голодні. Воно в селі то, в принципі, й важкувато сидіти перші дні голодній, але все одно. Той самий хліб, ми його якось купували, якось розділяли, сушили он навіть; [колега] каже, де я взяла сухарі, взяла. Потім у нас був такий період, знаєте, коли сусідні села, там же молоко, його кудись дівати треба було, а його хоч вилій, і от оці машини привозили молоко. Люди теж, скажу вам, різні, на жаль різні, через те,

що по молоко і я ходила навіть, його хоч вилий. Люди брали, хтось брав для себе, хтось брав іще для когось. Я наприклад, носила ще на вулиці старенькій бабці завжди. Пішла, пляшку їй поставила, а вона каже: «Ой, та в мене ще позавчорашнє, що ти давала». Ну, не важливо, воно є, його кудись дїть їм треба, але бували й люди, на жаль, такі що, знаєте, бідонами брали, а потім торгували.

К1: Ще комусь і продавали?

Р1: Да-да. І дуже образливо ..

Р2: Особливо тим бабушкам, які дїйти самі не можуть.

Р1: Це говорить про те, що людей навіть війна не змінює.

К1: Так а якщо вони продавали, це де вони? На базар чи кудись?

Р2: Ні, та он додому відносили.

Р1: От знаєте, молоко на сьогоднішній день – це великий дефіцит навіть у селі. Корів дуже мало, а люди звикли мати молочко, сметанку, сир – своє. Тому ми стараємся отих людей, які мають корів, як би «захопити собі», щоб можна було в них на постійній основі купувати молоко. І ось оці люди, у неї корова, і вона набрала бідони, і позабивала морозилки сирами і так далі. Ну, що говорить про не дуже хорошу рису окремих людей.

К1: Крім хліба були якісь труднощі з певними товарами необхідними, може продуктами, медикаментами ?

Р1: Ой, так не було ж нічого.

Р2: От я вам говорю: магазин був реально пустий.

Р1: Да, ось лікарства це взагалі, люди коли опинялися в Талалаївці, вони набирали не для себе і не для своєї сім'ї, а от все, що може знадобитися. І от воно знадобиться, не тобі[, то] сусїду, ще комусь через те, що з ліками була катастрофа. От зубна паста, це [колега] говорить і я думаю про.. крім те, що солі не було. Я теж із зубною пастою, коли купили, то велике щастя було. Ми то обходимся, якщо немає [пасти], взяли соди на шїточку і пішли, але ж хочеться зубної пасти, вибачте [сміється]. Гречка, от такі речі, коли привезли, то тут швиденько взяли кожен. Да, у в нас ще молодці тут у магазині: вони ділили, відразу фасували.

Р2: Хліб там давали по певній кількості.

Р1: Давали на руки, на сім'ю.

К1: А роздавали в магазині? Так як всі туди сходяться, так?

Р1: Так, у нас ось магазин біля школи.

Р2: А ми теж, знаєте, коли з Прилук уже додому їхали, то заїхали на базу. Бо в магазині, реально, я ж кажу, що такого голого магазину я взагалі не бачила. [дискусія респондентів, чи було таке в радянські часи]. І ми ж ото заїхали на хлібзавод: хліба заїхали набрали, ковбаси набрали, там макарони якісь, ну що було на базі. Багато в Прилуках теж не було, бо воно ж забиравлося, але ми щось понабирали. Оту їжу брали мішок, я кажу, Света, берем, бо в нас котам нема чого їсти. А люди в селі зараз реально привикли їжею годувати і це була така необхідність. І ми приїхали, вигрузили; це, по-моєму, після обїду було чи ввечері, чи під вечір. От. На другий день пішла ж і я помагати Светі, бо ж людей яка

стояла черга, і всім хліба. Света сказала, що давати там чи по одній чи по дві, щоб всім людям вистачило, бо ж нереально ще кудись поїхати, а завозу, як такого ж іще не було. Ото ж ковбаси потроху, все, а тоді ж воно потроху почало якось завозитись.

P1: І оце поскільки ж село, і ви знаєте, іде сусідка. І вона каже, що я ще для цих сусідів [беру], от, і вони дають, от не треба було там список чи ще щось.

P2: А мені, знаєте, раз не дали отут у магазині. В мене сусідка, баба, я кажу: «Вам щось принести?». Вона каже: «Ну принеси мені батона». А вона ще перед тим комусь загадала, і я ж собі брала і кажу, що ще дайте бабі Люські батона. А дівчата кажуть, що їй уже брали.

P1: Ну так бачиш, дали.

P2: Ну так люди пам'ятають що кому, щоб багато теж [не було].

K1: **А чи відчувалась у той період якась взаємодопомога людей у громаді?**

P1: Звичайно. Знаєте, я от із цією сусідкою, що бігала з телефонами й казала, що зараз будуть по нас, там п'ять хвилин було десь практично від дзвінка до того як воно перше летіло. Але ж ми якось, знаєте, відчули, що ми сусіди. Робимо на різних роботах, різні роками абсолютно, інтересів як таких щоб пересікалися у нас немає. Але от оте: виходим, коли наші стріляють, біжим у погріб – попереджаєм один одного. Я йду по молоко, [то питаю]: «Ти не йдеш?» – цього ж ніколи в житті не було. «Вам хліба взяти чи ви вже сходили?» Розумієте – це обов'язково, воно просто якось саме собою було. Не треба питать, чи вам треба те молоко, я його була просто поставила отам під заборчиком, бо двері закриті, значить вийдіть і заберіть його. Ну можливо і не всі це, але мені здається більшість людей відчули, що вони у спільній отакій біді.

P2: Але багато, знаєте, було отаких поглядів: «Якби наші в Гайворон не стріляли – бо в нас же тут стояли наші, – то по нас би ніхто не стріляв і ми б жили спокійно». Ну так до нас би прийшли, якби наші не стояли.

P1: Ну ви знаєте, це ж таке: якби ми не вийшли із Союзу, не було б війни. Я вам зараз розкажу одну історію із [20]14-го року. Одна жіночка, якось про Крим говорили і вона каже: «Та віддали б уже той Крим». А я кажу: «Як віддали?» – «Ну а що, да зате б оце ніхто не гинув і нічого б не було». Ви знаєте, я іноді боюсь своїх слів по життю, я їй тоді сказала фразу: «Ну так хай завтра придуть, Чернігів візьмуть!» Вона: «Ой, ні». А я кажу: «Не зрозуміла, а чого ж Чернігів ні? Тільки через те, що ви живете в Чернігівській області? Тільки через те, що це близько до вас?» О, вона стоїть і на мене так дивиться. Проходить час, і у нас оце вже отут все робиться, і вона каже мені якось: «Ото якби Крим тоді не оддали, а стали і одвоювали його, дак сьогодні б сюди не прийшли». А я кажу: «А ви вже забули, що «хай Крим віддадуть». Ви розумієте, люди часто не схильні співставлять і мислить, пам'ятать що-небудь. Вони сьогодні наслухались, начиталися в інтернеті – і вона уже згодна з кимось і уже пішла; все, уже вона говорить про це.

P2: Ні, це просто її не стосується.

P1: Ні, вона так злякалась, коли я про Чернігів сказала. Я згадала той Чернігів і думаю: Господи, нащо я тоді таке телепнула, а може б і не було б.. [сміється] Ні, ну це так, знаєте, просто розумієш, що все в світі...

Але хочу ще. От тоді, коли у нас на ротації стояли військові, я якось їхала додому, уже в нас був транспорт.

K1: Квітень [2022] був? Чи це ще було АТО?

P2: Ні, це ось уже після визволення, як ми називаємо.

P1: І стояв військовий біля каси, а я вийшла, взяла білет і пішла, стою. Коли й він іде: «А можна я з вами сяду в поїзді» Я кажу, можна звичайно, поїзд це таке діло, з нами сіло ще кілька чоловік дмитрівських. І він мені каже: «Ви знаєте, я так приємно вражений Чернігівщиною і вашим селом». Я кажу: «Та, не знаю що вам і сказати, люди у нас різні». А він каже: «Коли ми були там, на нулі на тому, то там, каже, до нас ставилися дуже вороже: чого ми прийшли, в магазині як собакам кидали. І я коли узнав, що на ротацію їдемо на Чернігівщину, я був дуже насторожений, я думав, що це близько до кордону, і тут тоже буде російська мова, буде оце ставлення до нас, як до чужинців». Я кажу, що та ні, ви знаєте, у нас, дякувати Богові, і українська, і більшість людей адекватні. І їдемо ми в поїзді, говоримо про всяку всячину, він розповідає про свою тещу. Теща у нього кацапка натуральна, дружина адекватна, донька цих кацапів. Але він розказує: «От ви знаєте, у мене теща довгий час, ми її забрали до себе, оскільки подумали, що їй легше буде з нами, і от вона дуже часто вживала фразу, «от ці ще хохли»». Я, каже, довго мовчав, але потім колись якось взяв і сказав: «от ці вже кацапи». І вона, каже, зразу на перший мій раз так різко зреагувала: «А чо[го] ти так кажеш?» Він каже: «Ну почекайте, ви весь час говорите «от ці хохли» – і я мовчу, а ви на «кацапи» так реагуєте. Чому?» Вона: «Так хохли – це через те, що вони хохли носили». Хохолки, значить. Він каже: «Ну тоді «кацапи» теж виправдано – це цапині борідки, то що ж ви хотіли?» І вона, каже, перестала так говорити.

Але я про поїзд, їхало нас кілька чоловік, ми там активно говорили про всяку всячину, він оце розповідав різне. І їхала оце одна із тих, хто брала молоко і продавала потім. У неї дві корови, вона невдоволена тим, що їй не знайшлося роботи після розпаду Союзу. Вона працювала на території Росії на залізничній дорозі. А потім відділилася Україна, вона прийшла, роботи якось не знайшла і зайнялася господарством. Але ви знаєте, дві корови це гарний дохід. І от вона сказала фразу: «А може й краще, якби прийшли [росіяни]». Я не боюся таких фраз, я дуже злякалась за військового. Ви знаєте, я подумала: Боже, а як йому зараз оце почути. Але це був не рядовий військовий і дуже поміркований видно чоловік, він так спокійно сидів, сприйняв це, не знаю як у душі. Але він сказав їй приблизно щось таке: ну то прийшли б; ви зараз жалієтесь на свою корову, яку треба там годувати, доглядати – у вас би її напевне не було. І ви знаєте, от я уже з поїзда вийшла в Бахмачі, ми попрощалися, і він поїхав на батьківщину до себе пройти медогляд. І я кажу: «Ну я ж вам казала, люди у нас різні». Він каже: «Та нічого,

вони скрізь різні, головне, що більшість таких, як я». То ви знаєте, корисно інколи поговорити з такими от військовими. Розумієш трошки більше.

К1: Дякую вам. А от після звільнення перші числа квітня чим вам запам'яталися, ну крім того, що приходили військові?

Р1: Ну, по-перше, коли ми дізнались, що їх таки зженуть, наші частіше стріляють. Мені от було загадкою, знаєте, коли вцілили у будинок наших сусідів, тут за школою вуличка. Ми ходили туди розгрібать. От кажуть, що у Сиволапів знесло отут спереду у хаті частину. Зразу от, розумієте: «Наташа, вам допомога треба?» Вулиця швиденько у нас тут згреблися, і тут хтось каже: «Дівчата, та я не знаю як, сказали, в 4 години летітиме літак бомбить колону». Я думаю, ну звідки вам знати, якийсь літак наш летітиме, бомбитиме їхню колону, яка там десь тікає. Але було [вже] дві години [дня] – значить дві години треба перечекати. Ми дзвонимо і кажемо: «Наташа, ви ж уже там поки не рвітьесь, ми всі прийдем, але після 4-х годин». І ось без п'яти 4: ніхто нікуди не летить. Чотири [години дня] – ніхто не летить. Ну що це ми, дві години втратили? В 4:05 [дня] – летить! Два! Я навіть не встигла другого швидко побачити, вони, ну зрозуміло, з'являються, кидають – «бах-бах-бах» – і зникають, і їх нема. Казка. В мене загадка: хто кому сказав, що будуть летіти літаки, але виявляється, це правда.

Ну от пішли ми і розгрібали оте все, сортували каміння і так далі. Ну і взагалі, що таке після війни? Кажуть: іде наша колона. Кому як, а я у футболці, одягатись ніколи. Раптом у мене, із мого коридору, видно колону. Це ж зовсім ось поруч. Вискакую по драбині, по шиферу, ах, як жаль, колони нашої не видно. Але я знаю, вона йде, душа моя співає і я готова, ну просто от летіти від щастя. Ви знаєте, це не має якихось таких конкретних речей, от що сталося. Ми знаєм, що їх [росіян] нема, ми знаємо, що йдуть наші, ми знаєм, що дрони то наші, оце відчуття якоїсь ейфорії частково це точно було. Потім звикаємо потихеньку.

Проект «Сільські громади Чернігівщини в умовах війни та окупації. Досвід виживання і боротьби» започатковано у грудні 2022 року. Співорганізатори – Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя та "Історико-краєзнавче товариство "ІЧНЯНЩИНА". Метою проекту у 2024 році є збір усних свідчень жителів сіл Чернігівської області, які пережили досвід окупації російськими військами у лютому-березні 2022 року.

Матеріали проекту підготовлені за сприяння Інституту гуманітарних наук (IWM) в рамках програми «Documenting Ukraine».